

SZÉKFOGLALÓK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

KÓSA LÁSZLÓ

A MAGYAR NÉPRAJZ
1945 UTÁN

Szerkesztő
GLATZ FERENC

Olvasószerkesztő
Pótó János

ISBN 963 508 181 2
ISSN 1419-8959

Kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia, 2000
Felelős kiadó: Szabó B. István
Kiadói szerkesztő: Burucs Kornélia
Nyomdai előkészítés: MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja
Tördelő: Csányi Attila
Nyomdai munkálatok: AKAPRINT Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László ügyvezető igazgató

Kósa László

az MTA levelező tagja

A magyar néprajz 1945 után

Elhangzott 1999. február 8-án

Az az időszak, amelyet most áttekintek, a több mint kétszáz esztendő magyar néprajz múltjának mintegy negyedét, ha azonban csak intézményesülésétől, tehát önálló tudománnyá válásától számítjuk a történetét, annak majdnem felét teszi ki. Ilyen hosszú időszakot az adott keretek között nyilvánvalóan lehetetlen részletesen elemezni. Csakis a tudományfejlődés néhány releváns kérdését emelhetem ki.

1945, Magyarország politikai történetének fontos határköve közvetlenül nem jelez korszakváltást a tudományok történetében. Habár ez az esztendő a néprajz esetében sem esik egybe története belső periodizációjának határvonalával, mégis célravezető kiindulópontnak tekinteni, mert számos később bekövetkező eseményt, politikai döntést és társadalmi változást indukált, amelyek lényeges módon hatottak a tudományra.

A háború éveiben a magyar néprajz akkori idősebb nemzedékének majdnem mindegyik vezető személyiségét elveszítette, de gyászoltak fiatalabbakat is, munkaszolgálatban és hadifogságban elpusztultakat. Nemzedékváltás következett, harmincas éveikben járók kerültek a szakterület jelentős posztjaira. Gyökeres változás azonban mégsem ekkor, hanem 1949–1950-ben, a hazai tudományos élet szervezetének és irányításának, anyagi forrásainak átalakításakor történt. Mindez a hatalomra jutott parancsuralmi rendszer módszereivel, nagyon rövid idő alatt, az érdekeltek és az érintettek megkérdezése nélkül zajlott le.

A néprajz nem részesült kivételes elbánásban, de nem is járt a legrosszabbul. A Kelet-európai Intézet megszűnésével tizennyolc évre elvesztette kutatóintézeti bázisát. Kodály Zoltánnak ugyan hamarosan sikerült a Magyar Népzene Tára szerkesztőségét átalakítania akadémiai Népzenei Kutatócsoporttá (1953),

de ennek az értékes eredményeket fölmutató intézetnek a magyar néprajz egésze szempontjából – profilja miatt – csupán részleges jelentősége volt. A legrégbben alapított szegedi néprajzi tanszéken 1950–1956 között szünetelt a rendszeres oktatás, viszont új tanszék alakult Debrecenben (1949) és Budapesten (1951). Mint minden meghagyott tudományos egyesület, állami felügyelet alá került a Magyar Néprajzi Társaság is, és államosították a teljes múzeumi hálózatot.

Ezeket a változásokat, még ha nem is mutatkoznak minden esetben közvetlen összefüggések, nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy a háború után harminc esztendeig a néprajz több fontos vezető helyét az az Ortutay Gyula foglalta el, aki jelentősen támogatta a kommunista hatalomátvételt, miközben 1947–1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Ez a tény már önmagában is indokolja, hogy szembenézzünk a néprajz és a politika kapcsolatával, ami korszakunkban különben sem kerülhető meg.

Ortutay, mint a Magyar Néprajzi Társaság elnöke, a társaság 1949. június 22-én tartott közgyűlését használta föl arra, hogy a korabeli politikai és ideológiai követelményeknek megfelelően meghirdesse az egész magyar néprajz szemléletváltásának szükségességét. Szempontunkból most többé-kevésbé közömbös, hogy milyen mértékben teljesített politikai megbízást, mint vele párhuzamosan a Magyar Történelmi Társulatban Andics Erzsébet és a Magyar Irodalomtörténelmi Társaságban Lukács György, az állampárt szellemi elitjének kulcsemberei, vagy mennyire próbálta ily módon saját karrierjét erősíteni, esetleg megelőzni a néprajzot veszélyeztető vihart. Lényeges, hogy a történelmi érdekességű, túlnyomórészt igazságtalan, mert hamis beállítású és elferdített tényeket tartalmazó beszéd politikus szájából hangzott el.¹ Mind tartalmában, mind szellemében szorosan összefügg vele az 1951 januárjában akadémiai osztályülésen tartott előadása.² Az utóbbi az időközben kialakult ideológiai rituálénak megfelelően három szempontot emelt ki: a „haladó hagyományok”, azaz a múlt vállalható örökségének számbavételét, az önkritikát és a társadalmi hasznosságot. Ezúttal már nemcsak az előadó ötleteiről esett szó, hanem fölhasználta a kutatások centralizálását célzó „magyar néprajz ötéves terve” megvitatására időközben összeült szűk körű szakmai konferencia anyagát is. Vajon találunk-e ténylegesen megújulást akaró és realitással bíró tételeket a nyilvánvalóan durva politikai kényszer hatására, de tagadhatatlanul modernizációs célokat is fölvető programban?

1 Ortutay Gyula: A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, 1949, 1–24.

2 Ortutay Gyula: Néprajz és kulturális forradalom. *Az MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei*, II. k., 1951, 191–207.

Új tudományos célként merült föl a jelenkutatás, az átalakuló („szocialista”) falu kutatása és a „városi néprajz”. A két első fölvetés ugyanannak a követelménynek a különböző oldalait foglalta magába, de beleértették a népi kultúra továbbélésének kérdését is. Mindezt keretbe foglalta, hogy Ortutay kötelező érvényűnek mondta ki a marxizmus–leninizmus elsajátítását, és sommásan történetietlennek, megújulásra alig képesnek bélyegezte a magyar néprajzot.

Szinte hihetetlennek tetszik, mennyire felületesen fogalmazta meg állításait, és nem élt kézenfekvő „mentségekkel” sem az általa vezetett tudomány-szak érdekében. A bírálóat azonban nem volt teljesen alaptalan, az általánosító kijelentések viszont indokolatlanul egybemosztak távoli időszakaszokat, különböző életműveket és elágazó szellemi orientációkat.

A múlt vagy a jelen elsőbbségének kérdése a 19. század első felében az európai romantikának abban az eszmetörténetből jól ismert gondolatában fogant, mely a történelem írásban nem rögzített, korai szakaszait a szóhagyományból, általában az írásbeliséget nélkülöző műveltség rétegeből kívánta megismerni, mintha az valóban változatlanul őrizne évszázados javakat, évezredes adatokat. Emlékeztetünk rá, hogy az etnológiát is befolyásolta ez a készlet, amikor a törzsi szervezetben élőket az emberiség őstársadalmának különböző formációit többnyire híven őrzőknek tekintette. Akkor ágaztak el, amikor az etnológia az emberi társadalom fejlődéstörténetére következtetett anyagából, a saját néprajz pedig a megszülető nemzeti kultúrák karakterét alakító és a határaikat kijelölő szándékokhoz társult. A magyar néprajzot – akár a Baltikum és a Balkán között nyelvi vagy nemzeti alapon szerveződött többi néprajztudományt – ezért jellemezte az a törekvés, hogy a saját műveltség legkorábbi szakaszait rekonstruálja. Azt az ellentmondást hordozták, hogy a jelen nem önmagáért, hanem a múltért tanulmányozták.

1949–1951-ben azonban ez az aspektus átfogóan már nem érvényesült a magyar néprajzban. A pozitivista alapú részletes tematizálással szemben több oldalról is föltámadt a paraszti kultúra egységben látásának és jelene megismerésének igénye. Hatottak funkcionalista etnológusok művei és a falukutató szociográfia dokumentarista törekvései is. Fél Edit falumonográfiai és család-szervezet-vizsgálatai, Vajkai Aurél és Gunda Béla leírói tanulmányai, Vargha László építészeti fölmérései vagy akár a tragikusan fiatalon elhunyt Putz Évának a prágai iskolához kapcsolódó műve említhető mint egymástól távoli indíttatású, kiragadott példák.³

3 Fél Edit: *Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia*. Budapest, 1941.; Putz Éva: *A kolonyi lagzi*. Pozsony, 1943.; Vajkai Aurél: *Élet a csersegtomaji házban. Ethnographia*, 1948, 54–72.

Ez a sokféleség azonban nem jelentett átfogó jelenre koncentrációt. Jogos volt a követelmény, hogy az ország életében addig sosem tapasztalt mélységben és gyorsasággal bekövetkező változások iránt érdeklődjék a néprajz is. Ám hamarosan kiderült, hogy a jelenkutatásnak a „falusi osztályharc” tanulmányozására kell irányulnia, „szocialista falu”-nak pedig az a település számított, ahol már előrehaladt a kollektivizálás. Lehetett kutatni, de elenyészően kevés eredmény látott napvilágot. Képzelnék el egyfelől a politikai ideálképet, a zenés-táncos-dolgos-jókedvű népet, a kulturális forradalom áldásait, a város és a falu között eltűnő különbségeket, a kuláktalanított falut, ahol az újjazdák után az „ingadozó középparaszt” is eldöntötte, hogy belép a téveszcsébe, másfelől a kitelepített, nagy számmal perbe fogott vagy másként megalázott birtokos parasztokat, a beszolgáltatást a padlássöprésekig és a sokféle nélkülözést! Ráadásul az első erőszakos termelőszövetkezet-szervezési hullámban létrejövő közös gazdaságok túlnyomó többsége Nagy Imre első kormánya idején fölbomlott.

Csakis ironikusan jegyezhetjük meg, hogy valahol a harmadik világban egy hasonló, a szerves fejlődést megszakító, a társadalmat, gazdaságot, kultúrát fölforgató külső beavatkozás milyen tanulságos terepmunkát jelentett volna a volt (vagy akkor még meglévő) anyaországból hónapokra, évekre odatelepülő antropológusok számára. Nálunk egyáltalán nem kerülhetett sor ilyesmire. Lehetetlen volt akár csak következtetések nélkül fölmérni a teljes valóságot.

Gondot okozott a módszer is. Kardos László szintén akadémiai osztályülésen 1954-ben elhangzott előadása így részletezte címét: „Hol tart ez a fejlődés? Mik az ismérvei? Mik a törvényszerűségei? Mi pusztul el, és mi alakul újjá? Hogyan alakul át a régi újjá? Hogyan születik meg az új?” A jegyzeteket és hivatkozásokat nélkülöző terjedelmes szöveg első részében történeti áttekintést nyújtott, a másodikban tradicionális tematizálásban adta elő gazdag és friss tereptapasztalatait a változásokról. Ez a megközelítés a jól megfogalmazott kérdések ellenére sem hozhatott igazán új eredményt, mert erősen tapadt a tradicionális kutatások módszertanához.⁴ A Kardos által jegyzett, a kor követelményeihez igazodóan tervszerű csoportmunkával, szakmai és ideológiai vitáktól kísértelen elkészült, mintának szánt tiszai monográfia pedig fennakadt a cenzúra szűrőjén.⁵

Még bonyolultabb ellentmondást rejtett magában az az illúzió, hogy a parasztság, pontosabban aki paraszt marad, megtartható hagyományos kultú-

4 Kardos László: A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 5. k., 1954, 409–442. (Az idézet a 409. oldalon található.)

5 Kardos László: *Tiszai, egy tiszántúli falu életrajza 1744–1944*. Budapest, 1997.

rájában, ha a kívülről érkező romboló, bomlasztó hatásoktól óvják, illetőleg segítik ellenállnia azoknak. Ez a tétel újabb, a korszak megértéséhez szükséges kérdést állít elénk: a néprajzhoz társított, tehát tudományon kívülről, jelen esetben közvetlenül a politikai szférából érkező ideológiai késztetések ügyét.

A néphagyomány elevenen tartásának gondolatához – nem függetlenül az idézett kezdeteknek a jelenségek statikusságáról kialakított képzetétől – hozzájárult a 19. század végén nálunk szintén hódító preraffaelita eszmekőr is. A magyarországi falu életében az 1890-es években váltak szembetűnővé az iparosodás és az urbanizáció hatásai, de a kortársak számára egyáltalán nem volt meggyőző üdvös hatásuk. Általánosítani ezúttal sem lehet, ám az akkori néprajzos nemzedék írásaiban esetenként már tapasztalhatjuk, hogy nem csupán megállapítják archaikus jelenségek eltűnését, és nemcsak sajnálják, hanem egyszersmind kulturális romlásnak is minősítik.

Szemléletváltásról ebben a vonatkozásban akkor beszélhetünk, ha egy folyamat részeként értelmezik a változásokat, egyidejűleg vizsgálják, mit hoz létre a változás, és ehhez képest mérlegelhető – ami természetesen nem kizárt –, hogy valóban kulturális értékek vesznek-e el, avagy sem. Ha arra gondolunk, hogy az ország erősen nemesi tradíciójú volt, polgársága pedig túlnyomórészt nem a parasztságból nőtt ki, nem csodálkozhatunk, hogy a népi kultúra romlása jeles művészi programok ellenére sem vált közügygé. A gondolatok első széles körű rendszerbe foglalását, egyúttal érvényük jelentős bővítését Györffy István végezte el művelődéspolitikai röpiratában.⁶ Paradoxona, hogy tudományon kívüli eszméket a néprajz vezető embere fogalmazott meg, miáltal annak problémái átsugározhattak magára a tudományra.

Az 1950-es évek legelején kevésbé lehetett sejteni a parasztság gyors megszűnését. Több tényező szólt ellene. A két világháború között a befolyásos politikai erők mind kiemelten fontos nemzetalkotónak tekintették a parasztságot, még ha különböző érvekkel hivatkoztak is rá. Az 1930-as években elsősorban a népi írók és a szociográfusok jóvoltából a parasztság életének alakulása volt a szellemi élet egyik fő vitatémája. A hatalomra jutott kommunista párt pedig jelszóként hangoztatta a munkás-paraszt szövetséget, azaz látszólag politikai szövetségesnek tekintette a parasztokat.

A keményen bírált néprajz számára szinte aranyhídnak tűnt, hogy az új rendszer – zsarnoksága ellenére – a népi kultúra megbecsülését hirdette, sőt ünnepélyes alkalmakon díszletként fölhasználta azt. E művelődéspolitikai direktívához az egész „szocialista tábor”-ban a szovjet gyakorlat szolgáltatott

6 Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, 1939.

mintát és kellő tekintélyt. A „szocialista falu”-val foglalkozó néprajzi írásokban rendre találkozunk a „rég” mintájára alakuló „új” kulturális jelenségek méltatásával, és azzal, hogy a „népművelés” igényeihez igazodva, hogyan próbált a néprajz az aktivista formáknak megfelelni.⁷ Mindemellett lépten-nyomon kiderül, hogy nem ismertek olyan elméleti megfontolásokat, amelyek segítettek volna a jelenség szakszerű leírását és elemzését. Eredményes folklorizmus-vizsgálatokra majd csak az 1970-es években kerül sor egy újabb nagy, ezúttal Nyugat-Európában is hódító folklorizmus-divatot követően.

A városi néprajz mibenléte szintén nem kevés problémát vetett föl. Említetjük, hogy amikor a nemzeti kultúra legkorábbi előzményeit kezdték keresni, logikus következményként az írásbeliséget jórészt nélkülöző társadalmi rétegek lettek annak letéteményesei, nálunk a jobbágyok és a hasonló életmódú kismemes- meg libertinuscsoporthoz is, paraszthoz és iparosok egyaránt. Tehát a népi kultúra leszármaztatása nem településtörténeti, de még csak nem is társadalomtörténeti, hanem művelődéstörténeti alapú volt.

A magyar néprajz sosem deklarálta, hogy nem a város, hanem a falu műveltsége érdekli, már csak a sajátos kelet-közép-európai agrártelepülés, a mezőváros nagy súlya miatt sem, amely a parasztság tömegeinek szolgált lakhelyül, ilyenformán fontos kutatási terep volt. Azt sem állíthatjuk, hogy nem érdeklődött a parasztság kulturális igényeit kielégítő, egyidejűleg a maga ízlésével is alakító városi kisiparos és kereskedő polgárság élete iránt.

A városi néprajz az 1950-es évek elején nem jelenthette a polgárság, azaz nálunk a hatalmától megfosztott, világméretű bűnbaknak megtett burzsoázia tanulmányozását, hanem elsősorban a munkásság és a városba kerülő parasztság vizsgálatát értették rajta.⁸ Igaz, korábban a munkásság majdnem teljesen kimaradt a néprajz figyelméből, de nem negatív állásfoglalás, hanem az említett művelődéstörténeti aspektus miatt. Az ideológiai kíváncsalmnak megfelelni akaró tudományszak később sem tudott megbirkózni a munkásság kutatásával. A *Magyar néprajz* című kézikönyv (1988) népköltészeti kötetében a műfaji fejezetek után appendixként csatolva található a „munkásfolklor”-ról szóló fejezet, ugyanakkor a kézművességről írott kötet (1993) nagyjából olyan nyersanyagot tartalmaz, amelyet nézőpontváltással akár a városok, akár a munkásság vizsgálata földolgozhatna.⁹

7 Iránymutatásnak szánt összegző írások: Balassa Iván: A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia*, 1952, 434–446.; Kardos László: i. m., 1954.

8 Létay Miklós: A Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség története. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXXV. k., Budapest, 1996, 315–324.

9 Az ideológiai sematizmus példája Dégh Linda írása: A munkásság néprajzi kutatása. *Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei*, 1952, II. k., 283–323.; Lényegesen más: Nagy Dezső: Munkásfolklor. In *Magyar néprajz*. V. k. *Népköltészet*. Főszerk.: Vargyas Lajos. Budapest, 1988, 749–772.

Ismételten találkoztunk a szükséges módszer és a gondolkodástörténeti megfontolások hiányával. Ezek honosítására és alkalmazására az 1950-es évek elején sem azonnal, sem hosszabb távon nem látszott remény. Előzőleg a német néprajz ugyan kimunkálta a városnéprajz metódusát, és több monográfiát megalkotott, ezeket ismerték is nálunk, ám nem létezett az a jól körülhatárolható népesség, amelynek vizsgálatában alkalmazhatták volna. 1950 körül nyugati munkákat politikai okokból sem lehetett példaként elővenni. A jelen, a változó falu és a munkások kutatásában különösen sokat segített volna, ha folytatódhat a funkcionalista etnológiai eredmények befogadása. A funkcionalizmus azonban ellenséges ideológiának minősült, ugyanebbe a kategóriába került a szociológia és az antropológia is. Számos egyéb körülmény évekre elzárta tőlünk a világ másik felének eredményeit. Hamarosan megmutatkozott és máig érződik, hogy egy ideig egyáltalán nem, majd sokáig nagyon kevesen tanulhattak nyugat-európai és észak-amerikai egyetemeken.

Ezen a ponton nem szeretnék megfélekezni a kérdésről: vajon a magyar néprajzot hogyan érintette a marxizmus–leninizmus, azonban nem bocsátkozhatom részletes taglalásba, mert a hazai társadalomtudományok múltja ebből a szempontból még nem került mérlegre, kevés az értékeléshez szükséges fogódzó. A probléma kezdetben erős politikai töltést kapott, később inkább csak ideológiai síkon jelent meg. Ha szakmai öltözetben jelentkezett, akkor általában személyi ellentétek, támadások nyomatékosságára szolgált. Végző soron ez volt az oka, hogy Fél Edit, majd Vargyas Lajos rövid ideig taníthattak egyetemen, és Bálint Sándort eltiltották az oktatástól. Hosszú listát állíthatnánk össze olyan idézetekből, amelyek a néprajzkutatók marxista olvasottságáról hivatottak tanúskodni. Semmi okunk föltenni, hogy ezek egy része nem őszinte meggyőződést takart. Másik részük valószínűleg a pályán való előrehaladást szolgálta, a harmadik rész védelem reményében használt marxista retorikát, és végül sokan voltak, akik ki tudták kerülni a problémát. Különben ne feledjük: a tudományos minősítés rendszerében az 1980-as évek második feléig szerepelt a vitára bocsátás kritériumai között a marxista eszmeiség, még ha jó ideje – legalább a néprajzban – formálisan kezelték is.

A marxizmus számonkérésének jegyében 1953-ban Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* című kötetét akadémiai fegyelmi bizottság ítélte el és küldte zúzdába „alacsony eszmei színvonala” és „ideológiai igénytelensége” miatt. Ez az ügy – a korra jellemzően – ellenségkeresésként, belülről indult.¹⁰ Érthető, hogy a nemsokára lezajló tudományági vizsgálatban a néprajzosok által készí-

10 Határozat Bakos József „Mátyusföldi gyermekjátékok” c. kötetével kapcsolatban. Az MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei, III. k., 1953, 275–277.

tett jelentés rendkívül önkritikus hangot ütött meg. „Összefoglalva: általános hibája a publikálás munkájának, hogy nem fokozódott még eléggé ideológiai megalapozottságunk, politikai harcosságunk, ha elméleti igényünk fokozódott is...” – olvashatjuk benne többek között. De hasztalan, mert a társtudományok bevonásával lefolytatott bizottsági vitában azután visszahallották a néprajzosok az Ortutay előadásaiban felsorolt vádakat, újabbakkal tetézve: narodnyikizmus, „nyugati kozmopolita irányzatok” alkalmazása, apolitikusság, a szovjet eredmények figyelmen kívül hagyása, parasztromantika és így tovább. Fogarasi Béla, az ülés elnöke zárta a vitát: „Az Osztályvezetőség úgy látja, hogy a néprajz ideológiai állása nem felel meg a követelményeknek, nemcsak az általános helyzethez illően, hanem a lehetőségekhez viszonyítva sem.”¹¹

A politikai hangulat változása, a gyorsan következő történelmi események fokozatosan háttérbe szorították a tudományszak elleni vádakat, azonban kimondatlanul hosszú ideig kísértettek, noha tényszerűen, filológiaiul egyiket sem bizonyították. Az újításnak szánt kezdeményezéseket ugyan soha senki sem vonta vissza, a tapasztalatok összegzése sem történt meg, de a kudarc-sorozat és a túlhajtott politizálás hosszabb ideig távol tartotta ezektől a területektől a kutatókat, a későbbi nem nagyszámú jelenvizsgálattal szemben rendszeresen mutatkoztak különféle fenntartások. A pártállami vezetésnek az az attitűdje, amely egyfelől igényelte volna a jelen föltárását, másfelől nem tűrte a lényegi kritikát, valójában sosem tűnt el, csak fokozatosan elerőtlenedett.

Végső soron az 1950-es években éppen az a politikai irány fojtotta el vagy tette lehetetlenné az újítást vagy szemléletváltást, amelynek nevében meghirdették. Tény, hogy a magyar néprajztudomány életébe sem azelőtt, sem azóta ilyen direkt módon nem szólt bele a politika. 1949-ben került története során először olyan helyzetbe, hogy megfellebbezhetetlen ideológiai követelményeket állítottak eléje, egyáltalán: ideológia befogadására kényszerítették. Ezzel nem kívánom azt mondani, hogy politikai vagy társadalmi eszmék egyébként sosem érintették. A Néprajzi Társaságot a soknemzetiségű ország tanulmányozásának gondolatkörében alapították, ugyanakkor a kor nacionalizmusa is hatott rá éppúgy, mint a legtöbb társadalomtudományra. Az 1920-as években, noha a trianoni veszteségek listáján szerepelt a népművészet is, nincs nyoma, hogy egyfelől akár a „neonacionalizmus” vagy a „kultúrfölény”-elmélet, akár az irredentizmus, másfelől a szociáldemokrácia vagy a népi gondolat mint tudományszakot mozgató eszme megjelent volna. Tény, hogy a Néprajzi Társaság védnökségét kultuszminiszterek vállalták, de ettől az nem vált a tárca

¹¹ A néprajztudomány helyzetének megvitatása. Az MTA Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei, IV. k., 1954, 131–160. (Az idézetek a 142. és a 158. oldalról valók.)

szócsövéné. Az 1930-as években a szakmai teljesítményekkel tekintélyt szerző néprajzra a történetíráshoz és az irodalomtörténethez hasonlóan egyre inkább nemzeti tudományként tekintettek, bár e szerepnek nem tudott maradéktalanul megfelelni. Különbözően erre az időszakra esik a politikával 1945 előtt egyetlen érdemi érintkezése. Györffy István és Teleki Pál személyes kapcsolata révén a parlament népi kultúrát támogató törvénycikket fogadott el, ám a Györffy által képviselt plebejus értelmezés nélkül. Ugyanakkor a néprajzot nem befolyásolták szélsőjobboldali eszmék, igaz, nem vált az ellenállás támaszpontjává sem. Általában távol maradt a szélsőségektől, kiegyensúlyozottság jellemezte. A történetírással összehasonlítva például viszonylagosan valóban apolitikusnak mondható, a második világháború után tényleg így érte a vázolt politikai kihívás. A jobb megértés kedvéért még két megjegyzés idekívánkozik azzal, hogy ezek elemzése önálló kérdéskör, ezért most részletesen nem foglalkozhatunk velük. 1. Gondolatmenetünk nem zárja ki, hogy a néprajz némely művelői munkájuktól függetlenül bármely korban különböző politikai irányok elkötelezettjei lehettek. 2. Nyilvánvalóan más dolog, ha a tudomány politizál, és más, ha tárgyát és eredményeit a politika saját céljaira fölhasználja.

Ha az 1945 utáni évtizedben széttekintünk abban az európai régióban, amelyben egy évszázaddal ezelőtt a német néprajz határozta meg a tudományfejlődést, a korábbiaknál differenciáltabb helyzetet találunk. Ahol viszonylag nem nagy múltra tekint vissza az írásbeliség és a magas műveltség, a parasztkultúra kutatására változatlanul – és a társadalmi rendszertől függetlenül – több figyelem és pénz jut (például finnek, szlovákok, románok). Ellenben az egész szovjet zónában a tudományokat pártállami ellenőrzés alá vonják, és ebből a néprajz sehol sem marad ki. A politikai beavatkozás nyomán több törésvonal keletkezik. Ahol a kommunista eszme szövetkezik a nacionalizmussal, ott a néprajznak hangsúlyos szerepet szánnak, ennek szélsőséges megnyilvánulását láthatjuk Romániában, ahol a hivatalos ideológiába illeszkedő történelmi tételek igazolására is vállalkozik. Az ellenpóluson az NDK áll. Miután az itteni egészen torz kulturális kánonban valójában sosem volt helye a népi (paraszti) hagyománynak, a néprajz a felső politikai vezetéssel jó kapcsolatot ápoló, finnugrista Wolfgang Steinitz halálát (1967) követően fokozottan marginalizálódott. Ismét más helyzet alakult ki Lengyelországban, ahol a néprajzi kutatásokat egyfelől a faluszociológia erőssége, másfelől a paraszti földtulajdon megmaradása motiválta. Végül a soknemzetiségű Szovjetunióban fokozatosan teret nyert az etnikus folyamatnak nevezett asszimiláció kutatása.

Visszakanyarodva Magyarországra és a történeti telenség eddig csak érintett vádjához, 1950 táján az éppúgy nem volt igaz, mint a jelen tanulmányozá-

sának teljes hiánya. Filológiaiilag bizonyítható, hogy a harmincas években kialakult szemlélet történeti volt, másfelől rugalmasan, identitása föladása nélkül képesnek mutatkozott újabb vonásokkal, tárgykörökkel, forrásokkal bővílni. Az időtlenség olykor tagadhatatlanul kísértett, de jellegadó már régen nem volt. Ami az európai romantika virágzása idején korszellemerként gazdagon ösztönzött tudományt és művészetet egyaránt, később fokozatosan elvesztette érvényét, átkerült a tisztos előzmények és/vagy a felejtendő következtetések tárába.

Azért, hogy irányzatok és témák korszakhatárokon átlépve elevenek maradnak, nemcsak a szaktudományi konzervativizmus okolható, hanem más megoldások sikertelensége és a konszenzusos válaszok folyamatos hiánya is. A történetietlenség kritikája meglehetősen korán elkezdődött. Arany János rendkívüli tehetségével fölismerte a kortárs hősepike-kutatás korlátait, és szinte máig tartó érvénnyel kijelölte a további lehetőségeket.

A 19. század végén még élt és tanított a nemzeti romantika nemzedékének olyan jeles idős tagja, mint Gyulai Pál, amikor Katona Lajos az egyik centrális témakört, a mitológia és a hiedelemvilág kutatását vizsgálta fölül a történetiség elve alapján. Az eltérő tájékozódásra példa, hogy kortársai, Herman Ottó és Jankó János, akikkel együtt dolgozott a Néprajzi Társaság alapjainak lerakásán és megszilárdításán, kritikai tanulmányainak megjelenése idején vétettek a történetiség elve ellen. A tárgyi néprajzot elindító Herman mechanikusan alkalmazta az egyetemes fejlődéstant, ezért minősített minden egyszerű eszközt és munkamódot ősinék, következésképpen a magyarok korábbi hazáiból valónak. Jankó pedig – elfogadva a nyelv- és néprokonság azonosságának korabeli tételét – a magyar, a finn és az obi-ugor etnikai területek háromszögében, hacsak nem volt számára nyilvánvaló a szláv kapcsolat, az azonosságokat és a hasonlóságokat közös finnugor kultúrkincknek tekintette, s ezáltal megalapozta a nemzetközi finnugor néprajzot. Életművük jelentősége épp azért teljes, mert később helytelennek bizonyuló föltevéseik kutatásra ösztönöztek, és új eredményekhez vezettek. Természetesen nem minden tévedésnek termékeny az utóélete.

Nézetem szerint a magyar néprajztudomány története eddig legjelentősebb paradigmaváltása – amikor őstörténeti tudományból átfogó módon történeti diszciplína lett – az első kézikönyv, *A magyarság néprajza* (1933–1937) megjelenésétől számítható. A változást bízást jellemezhetjük kétarcúnak és ellentmondásosnak. A mű új szemléletet nem hirdetett. Azzal azonban, hogy akaratlanul másik világot mutatott be, mint amit szerzőinek többsége szándékozott, új kritikai folyamatot indított el. A szerzők többsége abban a hiszemben dolgozott, hogy a magyar kultúra legkorábbi fokainak ismeretét

hozza közelebb. Igaz, a kifejtés már korántsem volt olyan fenntartás nélküli, mint e gondolatvilág naiv ifjúkorában, mert a pozitivista ténytisztélet a lehető legrészletesebb rögzítést követelte meg, és okozati összefüggésekre irányította a figyelmet, ezáltal óhatatlanul eltávolította a gyűjtőket és kutatókat a tisztán őstörténeti érdekeltségű tárgyaktól. Szerencsés módon hozzájárult a váltáshoz.

A kézikönyvet megjelenése után azonnal bíráló fiatal néprajzosok számára világgossá lett, hogy az eredmények vajmi keveset tesznek hozzá a magyar nép ősműveltségének megfejtéséhez. Nyitottan maradt kérdéseket akartak megválaszolni, s közben ébredtek rá a kézikönyv eredeti szándéka és a megvalósulás közti eltérésre.

Legszemléletesebb példa erre Györffy István mára részletesen elemzett életműve. Tanítványai és követői mutatták ki, hogy amit ő keleti eredetű rendszernek gondolt, és ezért „nomád” gazdálkodásnak és településnek nevezett, az legfeljebb késő középkori, inkább kora újkori képződmény. Azaz a nemzedéke által regisztrált jelenségek egy hosszú, állandó változásokkal teljes folyamat eredményei. Az egymástól kisebb-nagyobb távolságokra fekvő tájak különbözőségeit észlelő Györffy a kultúra történeti rétegei egymás mellett élésének fölismerését is továbbgondolásra kínálta. Bár a fejlemény véleményünk szerint világos volt, jóval később fogalmazódott meg, hogy az első kézikönyv, *A magyarság néprajza*, az iparosítást közvetlenül megelőző paraszti kultúra képét őrzi a húszas évek végének ismeretei alapján.

Az 1940-es évek elején tehát minden föltétel teljesült ahhoz a valóban szemléleti változáshoz, melyben a néprajz már nem a legkorábbi jelenségek rekonstrukcióját tartja legfontosabb feladatának, hanem diakron rétegekre tagolható – melyek közül csak az egyik a honfoglalás kori – történeti képződménynek fogja föl a népi kultúrát. Mindezt kedvezően befolyásolta a magyar történetírás korabeli megújulása, a település- és népiségtörténet, a művelődéstörténet és a társadalomtörténet kibontakozása is (Hajnal István, Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Szabó István kezdeményezéseire és iskoláira gondolunk). A Trianonból okuló tudományos tájékozódás ekkorra több figyelmet fordított a szomszédos népekre, ami a néprajzi látásmódra ugyancsak termékenyítően hatott.

Nem meglepő tehát, hogy az 1950-es évek elején azilumnak kínálkozott és bizonyult a történeti összehasonlító kutatás sáncai közé húzódni. A diskurzus nem változott, a történetiség szempontjából valójában nem is kellett változnia. Hamarosan mutatkoztak az újabb, értékes eredmények. Ennek az időszaknak a keveset alkotó, inkább tanári ösztönzéseivel ható Tálasi István volt a fő alakja. Amiről ritkán beszélünk, pedig a szakterület jelentőségét húzza alá, hogy a történeti érdeklődés kiszélesüléséből logikusan következően a néprajz vállalkozott olyan tárgykörök művelésére, amelyek többé-kevésbé elkerülték az

agyonpolitizált történetírás figyelmét. Említést érdemel az agrártörténet, a technikatörténet, a kézműipar-történet, egy ideig túlnyomólag etnográfiai tárgy volt a mindennapi élet, az eszköz-, az életmód- és a mentalitástörténet. Gondoljunk például Belényessy Márta késő középkorral foglalkozó dolgozataira, melyek – bízvást mondható – megelőzték korukat, vagy Takács Lajos műveire!¹²

Amikor az 1980-as évek elején, mint látni fogjuk, fölsejlett egy újabb átfogó szemléletváltás, akkor lehetett históriai távlatban tapasztalni, hogy az 1949–1954. évi krízisen a magyar néprajz lényegileg átmentette és sikeresen továbbfejlesztette az 1930-as években kibontakozott meghatározó irányzatát. Fontos körülmény, hogy politikai késztetés többé nem jelentkezett. A néprajztudomány a hivatalos vizsgálatokban és jelentésekben ugyan rendszeresen hivatkozott társadalmi hasznosságára, de nincs nyoma, hogy tudományon kívüli célokra igénybe vették volna. Az 1950-es évek végétől – több szomszédunktól eltérően – koncentráltan nacionalizmusellenes művelődéspolitiká gyanakvással figyelt a népi kultúra divatjára, és ez olykor rávetült a néprajzra is, pedig az a népzene- és néptáncutatást kivéve általában közömbösen elhúzódtól tőle. Egyáltalán, politikán kívüli ideologikus bíráló is csupán egyszer jelent meg, amikor a *Replika* című folyóirat vitájában (1994) Niedermüller Péter a tübingeni aktivista antropológia némely tételét alkalmazta a magyar néprajzra.¹³

Véleményem szerint a tudománytörténeti és a jelenkori állapot értékelésében két szempont együttes vagy külön-külön eltúlzott alkalmazása okozhat egyensúly-eltolódást. Az egyik a progresszív–konzervatív, modern–korszerűtlen és hasonló dichotómiákban gondolkodás, a másik az antropológiához való viszony, ha az antropológia befogadása a minősítés mércéje. (A továbbiakban kulturális antropológiát értek antropológián.) Az elsónél a viszonylagosság kérdése vetődik föl. Egyáltalán nem közömbös, hogy mihez képest alkotunk ítéletet maradi vagy korszerű voltunkról. Nemegyszer méltánytalanul elfeledkezünk arról, hogy a magyar néprajz teljesítményét ne csak általános nemzetközi viszonylatban ítéljük meg, hanem régióink hasonló múltú tudományszakjaival és az önmaga vállalta célokkal is szembesítsük.

Tudományos közhelyeket ismétlek, ha arra emlékeztetek, hogy minden új szellemi késztetés és módszer kipróbálható, de válogathatunk közöttük, mert egyik sem kötelező, és automatikusan nem tesz korszerűvé. Ez a tétel érvényes a második szempontra is. Ismert, hogy az antropológiai szemlélet előzményei

12 Például: Belényessy Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia*, 1954, 387–415., 1955, 57–98.; Takács Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest, 1964.

13 Niedermüller Péter: A néprajztudomány válaszútjai avagy a kultúrakutatás elméleti dilemmái. *Budapesti könyvszemle*, 1989, 79–84.; uő.: Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 1994. nyár, 89–129.

nem hiányoznak a magyar néprajz múltjából, de sosem váltak jellegadóvá, és ha visszamenőleg kérjük számon őket, félreértelmezzük a tudományszak múltját. Magam nem tudok elfogadni olyan tudományfejlődési törvényszerűséget, mely a néprajzra és az antropológiára mint egymást váltó vagy fölcserélhető diszciplínákra tekint. Szembeállítás helyett a két közel álló, olykor azonos tudomány további termékeny, szemléleti kölcsönhatására lenne szükség. Jól ismert a tudomány világában, hogy új eredmények gyakran határterületeken születnek. A mai Magyarországon egyfelől örvendetesen terjed az antropológia iránti érdeklődés, másfelől majdnem lehetetlen eligazodni a tájékozódások és próbálkozások között, ami részben jelzi, hogy az antropológia hazai beágyazódása kezdeti szakaszában tart, részben vetülete a nemzetközi sokféleségnek. Amennyiben tudománytörténeti tapasztalatok alapján előre lehet tekinteni, ez az állapot valószínűleg mindaddig elhúzódik, míg egy kiemelkedő tehetségű kutató- és szervezőegység nem képvisel nagy hatással valamely antropológiai irányzatot vagy iskolát.¹⁴

Nem feledkezve meg arról, hogy századunk második felében elsősorban a folklorisztikában több gazdagító, frissítő módszertani adaptációra került sor, mint amilyen például a strukturalizmus és a szemiotika, a fő módszertani irányzat mégis a történeti összehasonlító megközelítés maradt. Ennek szem előtt tartásával, anélkül, hogy leltárt készítenék, alább négy, egymáshoz szorosan kapcsolódó, bizonyos fokig egymást fedő területre sűrítve, próbálom érzékeltetni a néprajz fél évszázados teljesítményét.

1. A történeti-összehasonlító módszer alkalmazásával, folyamatosan újabb kutatási mezők és témák vizsgálatba vonásával számos tematikus mű, lokális és regionális monográfia, valamint egy összegző munka, a *Magyar néprajz* című kézikönyv készült, az utóbbi kiadása azonban még nem fejeződött be. A Skandinávia és a Balkán közötti térségben a közelmúlt évtizedekben a század első feléhez képest ritkábban, de így is több országban jelentek meg hasonló, kisebb-nagyobb terjedelmű, egy adott népi kultúrát teljességre törekvően bemutató szintézisek.¹⁵ Ám akár a népességszámot, akár a földrajzi területet vesszük viszonyítási alapul, ilyen terjedelmű, adatokban ennyire gazdag összegzés sehol sem született. Régi probléma, hogy a magyar néprajz eredmé-

14 Kiegyensúlyozott vélemény az 1990-es évek elejéről: Csáky Marianna: Interjú Hofer Tamással. Kalandozások a néprajz és az antropológia tudománytörténetében, különös tekintettel a köztük zajló hazai vitákra. *Budapesti könyvszemle*, 1994, 76–86. A kérdéskörben zajló viták közül megemlítjük a *Budapesti könyvszemle*-ben 1989–1992 között a néprajz és az antropológia viszonyáról szóló írásokat, valamint a *Replika* 13–16. számainak vonatkozó anyagát.

15 Két példa: Sihvo, Pirkko: *Tradition und Volkskunst in Finnland*. Helsinki, 1978. Museovirasto.; Constantinescu, Nicolae: *Roumanian traditional culture. An introduction*. Turku, 1996, University of Turku. /Scripta Ethnologica Aboensia, 42./

nyeinek töredéke férhető hozzá világnyelveken, mindenképpen sajnálatos, hogy ennek a gazdag anyagnak legalább a kivonata nem olvasható angolul vagy németül.

Az impozáns mennyiségi mutatókkal szemben problémákat, ellentmondásokat vet föl a tartalom. Az első kézikönyvet úgy bírálták, hogy szükségesnek tartottak egy új összegzést. Ehhez képest negyven esztendő telt el a *Magyar néprajz* első kötetének megjelenéséig. A közbejött háború csak részben okolható, a munkát eleve túlméretezték, s a további tervezések során mind részletezőbbé vált. Hosszabb ideig nem volt kellő számú fölkészült kutató, hiányzott a szükséges anyaggyűjtés, a pénzügyi és az intézményi háttér. Következésképp a kötetek szerzői között csupán néhányat találunk az eredeti tervet készítőket nemzedékéből, a munkát a következő két nemzedékhez tartozók írták, írják meg. Nem vált előnyére a műnek, hogy a három generáció nemcsak különböző tájékozódású és képzettségű szerzőkből tevődött össze, hanem egy egyre rohamosabban változó Magyarországon született és nőtt föl. A módszer dominanciája kétségkívül összeköti a fejezeteket, de az egyes területek eredményeinek egymásra vonatkoztatása majdnem lehetetlen. A szerzők többsége témájának kis- vagy közép nagyságú monográfiáját készítette el, ezért a lazán összefüggő fejezetek voltaképpen tanulmánykötetekként is fölfoghatók. Egyaránt gondolhatunk a folklórműfajokat tárgyaló fejezetekre, az egyes felekezeteket és a néphitet bemutató tanulmányokra és leginkább az életmódkötetre (IV.), mely öt arányosan és részletesen földolgozott terület monográfiája. Tévedés és igazságtalanság lenne a mű értékét kétségbe vonni, ám jogosult az a kérdés is: nem lett volna célravezetőbb jóval szűkebb terjedelmű összegzést készíteni, a monografikus fejezeteket pedig önállóan kiadni? Ebben az esetben a szemlélet és az elméleti alapozás problémái közvetlenebbül vetődhetnének föl. Arra is van különben példa, hogy korábban megjelent könyv (zene, lakáskultúra, település) sűrítménye került be a kézikönyvbe.

2. Nem túlzás a maga nemében csúcsteljesítményként fölfogni a kézikönyvet, de a megállapítás a korlátokat is jelzi, miszerint a magyar néprajztudomány által föltárt anyag más szemléletű, más rendező elveket alkalmazó szintézisre ugyancsak szükség van. A következőkben különböző indíttatású kezdeményezéseket említek. Mind azt a tanulságot képviselik, hogy a 19. század vége, önálló tudományággá válása óta a néprajz mindenekelőtt és – ha tetszik – szándéka ellenére elsősorban az iparosodás bekövetkeztével átalakuló paraszti világról gyűjtötte anyagát, ennek a világnak a változásait kísérte végig.¹⁶

¹⁶ Ezekről a módszertani és szemléleti kérdésekről bővebben írtam: Az őstörténet és a honfoglalás képének változása a néprajzi kutatásban. *Magyar Nyelv*, 1997, 135–144.

A történeti szemléletről mondtak megvilágításában nem váratlan, hogy viszonylag csekély a száma néprajzi falumonográfiáinknak, a meglévők többségének szerkezete pedig többé-kevésbé emlékeztet az első kézikönyv tematikus fölosztására. Korszakunkban egyetlen kivétel a mindeddig legnagyobb nemzetközi visszhangot kiváltó magyar néprajzi munka, az Átány-trilógia, melyet az utólagos hazai értékelés egyre többször antropológiai műként méltat, holott inkább arról tanúskodik, hogy a hagyományosnak mondott magyar néprajz tanult az antropológiai módszerekből és szemléletből. A helyi társadalom, a gazdálkodással összefüggő mentalitás és az eszköztár bemutatása egyaránt ezt bizonyítja. Az átányi vizsgálat nem módszerével, hanem céljával kapcsolódik a tudománytörténeti hagyományhoz. Valóban önmagáért írja le és elemzi a jelent, ám mégis rekonstrukció, mert a kép, amit rögzít, nem sokkal az adatgyűjtés előtti állapot. A termelészövetkezetek előtti világot mutatja be máig utol nem ért hitelességgel, részletekben gazdagon, egyszersmind analitikusan. Az adatgyűjtés idején zajló politikai-társadalmi változások hatásáról nem tanúskodnak a kötetetek. Az idézett politikai körülmények ismeretében ez érthető, tudvalévőleg így is külföldön kellett a kéziratot megjelentetni, ám csakis sajnálhatjuk, hogy a szerzők érdeklődése utóbb elágazott, és nem fejezték be a munkát, amikor talán már lehetett volna az ötvenes évekről írni.¹⁷

Hofer Tamás, K. Csilléry Klára és Fél Edit társszerzőkként vagy külön-külön könyvekben és tanulmányokban foglalkozott nagyjából annak a kornak népművészetével, amelyet a történetírás „hosszú 19. század”-nak nevez.¹⁸ Elsősorban a díszítőművészetet elemezték, ám nem esztétikai szempontból, hanem sokoldalú meghatározottságban mint a paraszti önkifejezés reprezentatív megnyilvánulását, ilyen módon az életforma egyik szervezőjeként. Megközelítésükben fölsejlik az európai kultúrtörténetből ismert értelmezés, mely archaikus korra, virágkorra és hanyatlásra tagol.

Egy egészen más fogantatású és tájékozódású elképzelés Hoffmann Tamástól származik. Széles összefüggésrendszerben, gazdaság- és technikatörténeti determináltságában, elsősorban azonban társadalomtörténeti folyamatba helyezve, a középkorba visszatekintve mutatja be a paraszti életet. Azok a környezeti változások, amelyek korábban is befolyásolták, az iparosodás kezdetétől egyértelműen ellene hatottak. Ezért ebben a gondolatkörben a kapitalizmus kori parasztság helyzete, legalább is régióinkban, meglehetősen sötét és

17 Fél Edit – Hofer Tamás: *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village*. New York, 1969; uő.: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen, 1972; uő.: *Geräte der Átányer Bauern*. Budapest, 1974.

18 K. Csilléry Klára: A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia*, 1977, 14–30.; Hofer Tamás – Fél Edit: *Magyar népművészet*. Budapest, 1975.

reménytelen. Következésképpen a parasztkultúrának a fölvilágosodásban és a romantikában gyökerező fölértékelődése határozott ideologikus kritikát kap. Az értelmezés magyar aspektusai esszé tanulmányokban láttak napvilágot, voltaképp a gondolatok fölvázolásán nem jutottak túl. Viszont a szerző több évtizedes vizsgálódás eredményeként a közelmúltban igen gazdag tartalmú könyvet jelentetett meg az európai parasztok történeti néprajzáról.¹⁹

Végül magunk nem az előző gondolatkörökkel szemben, hanem a 19. századi Magyarország legátfogóbb társadalmi kérdéséhez kapcsolódva fogalmaztuk meg véleményünket. A polgári átalakulás folyamatában az első világháborút megelőző néhány évtizedben a paraszti életforma és műveltség a korábnál sokkal differenciáltabbá vált, a legszélesebb körben kibontakoztak jellegzetes helyi és táji változatai, hogy azután változásait mindinkább modern urbanizációs tényezők határozzák meg. Ebben az időszakban válik önálló tudományszakká a néprajz, a magyar művelődésben pedig kialakul és helyet kap a népművészet, általában a népi kultúra fogalma.²⁰

3. A közelmúlt évtizedek jelentős teljesítményei között ki kell emelnünk a néprajzi múzeológia magas fokú fejlődését. Anélkül, hogy egy területre szűkíteném tevékenységét, jelentősége hangsúlyozására talán elegendő arra a már soha meg nem ismétlődő folyamatra emlékeztetni, hogy a korszak elejére a kézművestárgyak bősége, a végére használatuk szinte teljes eltűnése jellemző.²¹ A múzeumi munkából – remélem, más ágazatok sérelme nélkül – emelem ki a szabadtéri néprajzi gyűjtemények és tájházak rendszerének kiépülését, ami az anyagi kultúra vizsgálatában szinte „húzó ágazat”-tá tette az építkezés- és lakáskultúra-kutatást.

4. A magas szintű kutatási segédletek közül – nem utolsósorban szintézisjellegével – kettő emelkedik ki. A *Magyar néprajzi atlasz*hoz ugyan eddig nem készültek el a kommentárok, de nemzetközi összehasonlításban az egyik leggazdagabb és legszakszerűbb teljesítmény. A lexikon műfaja anyagának óhatatlanul állóképjellegét kölcsönöz, amit a *Magyar néprajzi lexikon*ban nem mindig sikerült diakronikusan „megmozdítani”. Ugyancsak a műfaji korlátok, valamint a lehetséges módszertani egységet kívánó főszerkesztői döntés következménye, hogy a magyar néprajz kortárs elméleti irányai és érdeklődése koránt sincsenek valóságos súlyuknak megfelelően képviselve a kötetekben.²² Nem-

19 *A Néprajz és feudalizmus* című (Budapest, 1975.) kötet írásaira gondolunk, különösen a kötet záró tanulmányára: A parasztság csödjé és kultúrája.; Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. A munka*. Budapest, 1998.

20 Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen, 1990.

21 *Néprajz a magyar múzeumokban*. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila és Szabó László. Budapest–Szolnok, 1989.

22 *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. k. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1977–1982; *Magyar néprajzi atlasz*. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 1987–1989.

zetközi viszonylatban inkább szakosított lexikonok jelentek meg, de a mi lexikonunkhoz hasonlóan gazdag tartalmú kiadvánnyal nem találkozunk. Az ötkötetes mű a kézikönyvhöz előmunkálatként készült, ugyanakkor nagy közönségsikert aratott.²³

*

Előadásomban nem programadásra vállalkoztam, hanem az utóbbi fél évszázadból néhány szaktudományi kérdés fölvetésére, valamint olyan fontosabb események és tényezők kiemelésére, amelyek a magyar néprajz mai helyzetét meghatározzák. Mégis röviden ki kell térnem a kérdésre, hogy most, amikor az évszázaddal és az évezreddel együtt végleg eltűnik az újkori magyar történelem egyik alapvető társadalmi osztálya, a parasztság, mi következhet ezután annak a tudományszaknak a történetében, amely elsősorban a parasztság tanulmányozására jött létre, halmozott föl eredményeket és tapasztalatokat. A helyzet abban az értelemben nem új, hogy a parasztság várható és viszonylag gyors társadalmi föloldódását a néprajz évtizedekkel ezelőtt, az 1950-es évek dezorientáló ideológiájának szétfoslása után végérvényesen fölismerte. Nemcsak a könyörtelenül végrehajtott kollektivizálás, hanem az iparosítás és a városiasodás fölgyorsult üteme is jelezte a parasztság belátható időn belüli eltűnését. A szaktudományi reflex a fölgyorsult mentés volt, ami ellen egyfelől nem lehet kifogásunk, sőt elismerés jár az eredményekért. Másfelől magam, mint a történeti kutatások elkötelezettje, azoknak is igazat adok, akik a közelmúlt évtizedek eszmecseréiben és vitáiban kifejezték, hogy az átalakulás folyamatára több figyelmet kellett volna fordítani, akár a hivatalos éberség kijátszását is megpróbálva, és mulasztás volt elhanyagolni a vonatkozó elméletek elsajátítását. Ezzel együtt igaz, hogy a magyar néprajz úgy, amint volt, jellemzően megfelelt kora társadalmi feltételeinek. Mivel ezekben az évtizedekben ismerte a jelenkutatás fontosságát, felelőssége súlyosabb, mint korábban. Ma már a hiány pótolhatatlan vagy csak fáradságos történeti kutatással tüntethető el. Nem vigasztaló, hogy más tudományterületek is elmaraszthatók. Ha a jelenlegi kínálat maradna meg, de remélhetőleg nem így lesz, akkor a korszakunk faluja vagy agrártársadalma iránt érdeklődő a 21. században a kevés néprajzi és antropológiai tanulmány mellett csak a szintén nem nagy terjedelmű, a cenzúra általán még inkább ellenőrzött szociológiai és szociográfiai irodalmat vehetné a kezébe.

23 Földrajzi környezetünkben a közelmúltban Szlovákiában készült a magyarhoz sok elemében hasonló néprajzi lexikon: *Eucyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. I–II. k. Szerk.: Botík, Ján – Slavkosky, Peter. Bratislava, 1995.

Ha ismét széttekintünk Európának fentebb már pásztázott zónájában, elsősorban a tőlünk északra fekvő országokban észleljük, hogy a századvégen lassan fölerősödött az érdeklődés a modernizációs és urbanizációs (a kettő nemegyszer fedi egymást) folyamatok mindennapi életre gyakorolt hatásának vizsgálata iránt.²⁴ Ez föltehetőleg részben visszavezethető a nyugat-európai néprajz 1960–1970-es években lezajló változásaira, melyek összefüggnek azzal, hogy az adott ipari társadalmak történetük új, fogyasztói szakaszába léptek, továbbá az etnológia hazatelepült a gyarmatokról, és a saját néppel is foglalkozni kezdett. Nincsenek azonban kötelező minták. A német néprajz tradicionális térségi befolyásának elvesztését illusztrálja, hogy amikor a Német Szövetségi Köztársaságban a tudományszak kettészakadt, a kezdeményezés nem sugárzott szét. Ennek egyik oka bizonyosan a kritika ideológiai megterheltsége. (Negyedszázaddal a háború befejeződése után vetődött fel, hogy a német néprajz egy része kiszolgálta a náciizmust, másik része passzív maradt vele szemben.²⁵)

Térségünk változatos terepet kínál az antropológiai módszerek és elméleti megfontolások terjedésével járó kutatásoknak. A politikai akadályok is elhárultak. Azt azonban nem tapasztaljuk, hogy a történeti összehasonlítás irányait főszámolni készülnének, jóllehet különbségek mutatkoznak aszerint, hogy a néprajz tradicionálisan milyen helyet foglal el az egyes országok tudományos életében. Beszédmódváltozás ott is megfigyelhető, ahol a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kiűntetettebb helye van a népi kultúrának. A magyarokéhoz hasonló összegző munkák leginkább Szlovákiában, illetőleg a szlovákokról jelentek meg (ideértve a magyarországi szlovákok néprajzi atlaszát is). Az Európai Unióhoz történt csatlakozással a nemzetközi tájékozódásában teljes fordulatot végrehajtó Finnországban bizonyos technokrata körök az eddigi kulturális identitás gyökeresen gyors megváltoztatását szorgalmazzák. Kérdés, hogy mi történik a román néprajzban Blaga, a korai Eliade és Cioran szélsőjobboldali gondolatainak, sajátos nemzeti mítoszt formáló műveinek reneszánsza idején.

A magyar néprajz bő kétszáz éves története során önreflexióként számos metafora és hasonlat született. Csaplovics János szerint „Magyarország Európa kitsinyben”, azaz – népismereti vizsgálatok számára ideális terepként – mindaz

24 Magyarul megjelent összegzés: Löfgren, Olvar: Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Ethnographia*, 1982, 89–107.

25 A tübingeni iskola fordulatát képviselő kötet: *Abschied vom Volksleben*. Hg.: Geiger, Klaus – Jeggle, Utz – Korft, Gottfried. Tübingen, 1970. A kérdéskör alapművének 1986-os kiadásához a szerző előszót és téziseit nyomatékosító utószót írt: Bausinger, Hermann: *Volkskultur in der technischen Welt*. Frankfurt–New York, 1986, ez a változat jelent meg magyarul is: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995.

a nyelvi és kulturális változatosság kínálkozik itt sűrítetten, ami földrészünket jellemzi. Erdélyi János múltba pillantó „bűvös tükör”-nek mondta a népköltészetet. Kríza János leleménye, hogy máig „vadrózsák”-ként emlegetjük a székelypépballadákat. Kálmány Lajos folklórgyűjtése során úgy vélte, koszorút köt az Alföld vadvirágaiból. Herrmann Antal „Noé bárkájá”-nak szánta az alapítandó Magyarországi Néprajzi Társaságot, mely gondoskodik az eltűnő kulturális jelenségek megőrzéséről. Mindannyian értékszempontokra támaszkodtak, és sohasem befejezett időben gondolkodtak. Századunkban talán prózaiban fejezték ki gondolataikat az előttünk járók, mint az emberi szellemre inkább illúzióval és nagyobb bizalommal tekintő 19. században, ám nem kevés és súlyos feladatot raktak a következő nemzedékek vállára. Sok minden teljesült a maga idejében vagy utóbb abból, amit e tisztos elődök fölvetettek, teendőként megjelöltek, elterveztek, a magyar néprajznak azonban további kötelességei és folyamatosan elvégezni valói vannak. Ha egyáltalán lehetséges az előrejelzés, a gazdag tudománytörténeti örökséget és a jelenlegi sokirányú érdeklődést ismerve, az elméleti tisztázatlanságok és módszertani problémák ellenére, a számos alkalommal tanúsított befogadóképességre és újítani tudásra tekintve, nem alaptalan a remény, hogy kellő szemléletváltással a jövőben is meg fogja találni időszerű céljait, feladatait, metódusait.

SZÉKFOGLALÓK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN 1995–1998 I–II. KÖTET

- Bartók Mihály: Térkémiiai tényezők szerepe a fémkatalízisben
- Bárdossy György: A radioaktív hulladék hazai elhelyezésének földtudományi alapjai
- Farkas Tibor: Membránfoszfolipidek molekuláris összetétele és a testhőmérséklet
- Ferge Zsuzsa: A civilizációs folyamat fenyegetettsége
- Freund Tamás: Agykérgi neuronhálózatok szerkezete és működése
- Görög Sándor: A gyógyszeranalitika szépségei
- Hanák Péter: Modernizáció és antikapitalizmus Magyarországon
- Horváth József: Nővényvírusok *in vivo*
- Ihász Mihály: A pepticus fekélyek korszerű sebészi kezelése
- Kákosi László: Theba a Ptolemaiosz- és a római korban
- Kálmán Alajos: Barangolások kristályrácsokban
- Kulcsár Szabó Ernő: Költészet és dialógus
- Künös György: Opio-melanokortin peptidek szerepe a vérkeringés agyi szabályozásában
- Lipták András: Fehérje-szénhidrát kölcsönhatások
- Makkai Mihály: A kategóriaelmélet szerepe a matematika megalapozásában
- Marosi Sándor: A földrajzi táj kutatások összetettsége és alkalmazhatósága
- Meskó Attila: Környezettudomány, környezeti geofizika
- Méhes Károly: Régi és új módszerek az orvosi genetikában
- Palánkai Tibor: Az integráció mérésének néhány elméleti-stratégiai kérdése
- Pálincás Gábor: Molekuláris oldatkémia
- Palkovits Miklós: Agypályák – idegi hálózatok
- Reményi Károly: Paradoxonok a tüzeléstechnikában
- Rézler Gyula: Az arbitráció szociológiája
- Róna-Tas András: Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában
- Sajó András: A jogosultságok lehetősége
- Sárközy András: Hibrid problémák a számelméletben
- Solymos Rezső: Az erdészeti, fatermési és erdőnevelési kutatások eredményei és alkalmazásuk az erdőgazdasági gyakorlatban (1958–1998)
- Somfai László: Kottakép és műalkotás
- Szabadvány Ferenc: Magyar tudománytörténeti tabló, előtérben a kémia
- Szakály Ferenc: Török kori történelmünk kritikus kérdései
- Teplán István: Antitumor aktivitású peptidek
- Terplán Zénó: A gépszervezettről
- Tőke László: Szupramolekuláris kémia; koronaéterek
- Venetianer Pál: A génszabás műszerei: a restrikciós-modifikációs enzimek
- Uékás Lajos: A szerződési szabadság alkotmányos korlátai
- Uicsek Tamás: A természet geometriája
- Zimányi József: A maganyagtól a kvarcanyagig a nehézion-fizikában

SZÉKFOGLALÓK 1995–1998, III–V. kötet

- Árkaí Péter: A regionális metamorfózis és jelentősége a Kárpát-medence kéregfejlődésében
Bauer Győző: Az oxidatív stressz és az antioxidánsok hatása a simaizomszövetekre
Bérces Tibor: A gyökreakciók sokszínű világa: a reakciók kinetikája és termokémiaja
Brassai Zoltán: Légtagkeringési zavarok új kezelési lehetőségei
Csányi Vilmos: Viselkedés, környezet, gének – etologiai tanulmányok
Dohy János: Biotechnológia és állatnemesítés – új eredmények, kihívások, kilátások
Fonyó Zsolt: Integrált vegyipari rendszerek folyamatszintézise
Friedrich Péter: Fehérjék, enzimek, emlékezet
Gáspár Zsolt: A számítógépek hatása a tartószerkezetek mechanikájára
Géczy Barnabás: Kontinuitás, krízis, katasztrófa az ammunitészek tűrszéljődésében
Grätzer György: Képzelméleti függetlenségi tételek
Harmathy Attila: A magyar polgári jogról 1999-ben
Kaszpra Ottó: Néhány hidraulikai probléma a vízépítésben
Kátvani László: Differenciálegyenletek megoldásainak stabilitási tulajdonságai
Keszky László: Morfogenezis haploid és szomatikus sejtekből in vitro
Kollósi Miklós: Kiroptikai spektroszkópia: változatok egy témára
Konti László: Az uráli/finnugor „ősnyelv”-ről
Horváth János: Disztribúciók és topológikus vektorterek
Kiss Lajos: Az új európai víznév kutatás
Kosa László: A magyar néprajz 1945 után
Krisztó Gyula: Előd
Lámfalussy Sándor: Szerkezeti változások az európai pénzpiacban
Lőrincz Lajos: Összehasonlítás a közigazgatás kutatásában
Major György: Napsugárzás a légkörben és a felszínen
Nagy Béla: A háziállatok enterális colibacillosisai
Nagy Elemér: A klasszikus fizikától az anyagtudományig
Nagy István: Változó struktúrájú nemlineáris rendszerek
Nagy Tóth Ferenc: Fényhatásvizsgálat egysejtű zöldmoszatokon
Náray-Szabó Gábor: Elektrosztatikus katalízis
Németh Judit: A nehézion-fizika és asztrofizikai alkalmazásai
Orbán Miklós: Kémiai periodicitás időben és térben
Pápay József: Föld alatti gáztárolás porózus kőzetekben
Papp László: A legyek ritkaságáról
Péter Mihály: Néhány gomba- és baktériumfaj viselkedése a létfeltételek alsó határán
Petrányi Győző: A szuppresszív immunreguláció alkalmazása a transzplantáció és a reprodukció immunológia klinikai gyakorlatában
Pléh Csaba: A relativizmus kérdései és a mai pszicholingvisztika
Salamon Miklós: Kőzetmechanika fejlődése – egyéni szemszögből
Sitkei György: A talaj-körök kapcsolat néhány elméleti kérdése
Spät András: A kalcium jel és a mitokondrium működése
Szabad György: A parlamentáris kormányzati rendszer megteremtése, üledmezése és kockázata Magyarországon [1848–1867]
Szabó András: Alkotmány és büntetőjog
Szabó Miklós: Tumultus Gallicus
Szegedy-Maszák Mihály: A Nyugat és a világirodalom
Szentés Tamás: Fejlődés, rendszerváltás és versenyképesség a globalizálódás korában
Tóth Klára: Szelektív érzékelők jelentősége a kémiai analízisben
Uray Zoltán: Sugársérülések mérséklése kémiai és biológiai anyagokkal
Várallyay György: Talajfolyamatok szabályozásának tudományos megalapozása
Varga János: Földeskü
Vaskovics László: Társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései
Vétes Attila: Fullerénvegyületek Mössbauer-spektroszkópiája
Vizkelety András: A Leuveni Kódex magyar scriptorai
Zalai Ernő: Neumann János: klasszikus vagy neoklasszikus?